

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Сергій ТОКАРЄВ
(Чернігів)

Боротьба з проявами епідемії чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст.

У традиційному суспільстві епідемія інфекційних захворювань була неодмінним супутником життя людей. Відсутність належних знань щодо етіології захворювань, низький рівень гігієни, недосконалі способи лікування та профілактики зумовлювали поширення різноманітних інфекцій. Найстрашнішою з них вважалася чума, епідемія якої іноді набувала характеру пандемії й охоплювали майже всю Європу. Надзвичайно висока смертність від “чорної смерті” призводила до знелюднення значних регіонів.

Від хвороби, яка не визнавала жодних кордонів, часто потерпали й українські землі. Контакти з сусідами за доби Козацької держави приводили до поширення чуми на території України. Проте, на думку спеціалістів, є підстави вважати, що в XVII-XVIII ст. у степах Південної України існували природні джерела інфекції [1], звідки хвороба поширювалася на інші території [2].

Особливо зростала небезпека епідемії чуми під час численних військових конфліктів [3]. Так, у 1650 р. з півдня через Молдавію в Україну проникла епідемія, від якої “люди падали і лежали по дорогах, як дрова”. У 1652 р. військо Б. Хмельницького після перемоги під Батогом почало облогу Кам’яця-Подільського, але через “морове повітря” змушене було зняти облогу. Наступного року “великий мор був по всій Україні, вельми много померло людей”.

Чума не покидала Україну протягом 1661-1664 років. Черговий спалах хвороби було зафіксовано в 1673 р., яка особливо лютувала у Львові й на Запоріжжі. В 1703 р. Україною прокотилася нова страшна епідемія [4]. У 1710 р. знову був відзначений спалах захворювання [5].

Для боротьби з чумою в цей час застосовувалися такі раціональні заходи, як ізоляція заражених міст, будинків, де були хворі, спалювання їх одягу. Тим, хто захворів на чуму, радили давати блювотне, натирати тіло оцтом із сіллю, приймати що чверть години питво з бузку, рути, меду й оцту. Почасти вдавалися до обкурювання будинків та їх мешканців сіркою, додавали сірку до будь-якого питва, горілки, борошна [6].

Найбільш масштабна епідемія чуми охопила Україну в 1770-1774 роках. Виникнувши в Османській імперії під час російсько-

турецької війни 1768-1774 років, хвороба дійшла до Москви, завдавши великих жертв на своєму шляху [7]. В 1769 р. генерал фон Штофель отримав наказ фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського атакувати зі своїм загоном волоське м. Журжу на Дунаї. Це сталося під час місцевої ярмарки, коли турецькі купці завезли до міста свої товари. Місто було взято штурмом, і в ньому почалися грабунки. Фон Штофель не знав про появу чуми і коли полонені турки зі своїми товарами потрапили до Бухаресту, вони розповсюдили хворобу серед місцевих жителів і російських військ. Щоб попередити розповсюдження хвороби, граф П. Рум'янцев-Задунайський наказав генералу фон Штофелю негайно рухатися зі своїм загоном до столиці Молдавії м. Ясси, встановити там суворий карантин, а хворих на чуму розмістити в госпіталі, спеціально для цього облаштованого біля Ясс. Він негайно направив туди лікарів для надання необхідної допомоги хворим. Незважаючи на найсуворіші заходи безпеки, фон Штофель сам заразився чумою, від якої помер у травні 1770 р. Звідти того ж року епідемія перекинулася в Хотин, далі – в Польщу, а в серпні з'явилася у Києві. Поширення епідемії частково співпадало зі шляхом просування російських військ і товарів із заражених місцевостей, а тому чума була занесена в різні регіони [8].

На Ніжинщині чума з'явилася в с. Данине та хут. Шатура в листопаді 1770 р. Перший випадок даного прояву епідемії захворювання безпосередньо в Ніжині був зафіксований 4 грудня 1770 р., коли в будинку місцевого цирульника померли двоє дітей, у яких були виявлені чумні бубони. Через три дні помер і сам цирульник; перед смертю він устиг розказати, що він удома лікував знайому жінку з венеричною хворобою. Пізніше жінка вилікувалася, і виявилось, що в неї бубони не від венеричної хвороби, а від чуми [9]. За розпорядженням міського лікаря І. Гагемана хворі й особи, що контактували з ними, були ізолювані. У зв'язку із шеститижневим карантинном і повною ізоляцією міста, Ніжинський магістрат звернувся до Малоросійської колегії з проханням забезпечити місто продовольством і паливом, оскільки, зазвичай, місцеві жителі купували продукти на базарі й не тримали вдома запасів продовольства. Член Малоросійської колегії М. Мещерський, уповноважений у справі ліквідації епідемії, в ордері до Ніжинської полкової канцелярії справедливо вказував на прорахунки в боротьбі з чумою. Він звинувачував канцеляристів у тому, що, незважаючи на присутність у Ніжині лікаря, канцелярія доручила боротьбу з чумою цирульнику, котрий лише сприяв розповсюдженню хвороби. М. Мещерський повідомляв, що глухівська колегія наказала завезти до Ніжина та найближчих сіл продовольство. Натомість він вимагав регулярно звітувати про становище в місті. Останній випадок захворювання на чуму в 1770 р. був зафіксований у Ніжині наприкінці грудня, і після шести тижнів карантин із міста був знятий [10].

Наступного року Ніжинський полк знову був охоплений епідемією. У середині липня 1771 р. чума була виявлена у Другій та Четвертій полкових сотнях. У серпні хвороба з'явилася у с. Плиски Першої Борзенської сотні та с. Крути Заньківської сотні. Впродовж вересня-жовтня 1771 р. випадки захворювання були виявлені у селах Першої полкової та Веркївської сотень [11].

16 липня 1771 р. у Ніжині знову було оголошено карантин. Полкова канцелярія та магістрат були евакуйовані з міста, а боротьбу з епідемією взяла на себе Малоросійська колегія. На допомогу ніжинцям були направлені лікарі Я. Клінт і М. Мартиновський. Із ініціативи останнього на кошти, асигновані Малоросійською колегією, була створена база для постачання в ізолюванні Ніжин продовольства, фуражу та палива. Місцеві міські шпиталі не могли забезпечити госпіталізацію всіх хворих, тому поблизу міста на хуторі сотника В. Ракушки-Романовського було терміново відкрито новий лазарет, у якому постійно перебували лікар М. Мартиновський та три цирульники з числа місцевих жителів, минулого року вже перехворілих на чуму. Восени з поширенням епідемії на всій території Ніжинського полку в селах Крути, Плиски й інших також були органі-

зовані лазарети, куди повсякчас виїжджали лікарі для уточнення діагнозу. Епідемія досягла апогею у вересні – за місяць померло 600 хворих, в листопаді пішла на спад [12].

Сенатська інструкція, розіслана того часу в українські полки, вимагала проведення суворої ізоляції хворих й усіх, хто мав із ними контакт. Для профілактики слід було “держати кусок камфори величиною с голубиное яйце, положив оныя в кожаний мешочек, повзя на шею так, чтобы мешочек висел до половины груди <...> Докторы и лекари не должны прикасаться к телу больного язвою, не имея в руках развернутого листа табаку, который бы непосредственно препятствовал прикосновению его руки к телу больного, не теряя впрочем осязания пульса. Посем должен он, брося такой табачный лист и больше его не употребляя, а для каждого больного должен брать новый лист” [13]. Проте, цінність таких рекомендацій видається сумнівною, зважаючи на те, що в період загострення епідемії збудники хвороби передаються повітряно-крапельним шляхом [14]. Не дивно, отже, що за таких заходів профілактики в період найвищого зростання захворюваності на терені Ніжинського полку померло 3400 осіб [15] при загальному рівні смертності 76 % [16].

Незважаючи на спад епідемії, заходи безпеки вживали й надалі. Підставою для цього стали указ імператриці від 31 жовтня 1771 р. та указ Сенату від 19 грудня 1771 р. [17], що були розіслані в усі сотні Ніжинського полку. Відповідно, було організовано інформування населення про хворобу та профілактичні заходи. Так, бахмацький городовий отаман Степан Покотило 14 травня 1772 р. повідомляв предводителя дворянства Ніжинського повіту Григорія Левицького, що інформування простолюду здійснювалося з кінця 1771 р. У недільні та святкові дні перед церковною службою місцевим мешканцям оголошувалися накази про заходи безпеки від чуми [18].

Упродовж епідемії у Бахмацькій сотні, згідно указу сенату та наказів полкової канцелярії, застосовувалися наступні протиепідемічні заходи. Померлих від чуми заборонялося ховати на міському кладовищі. Для них було створене окреме ізольоване кладовище за містом, що перебувало під постійною охороною. Подорожні, які їхали через Бахмач, мушили зупинятися на ночівлю у відведеному для цього житлі на околиці міста. Для контролю над ситуацією в усіх населених пунктах сотні обирався наглядач із представників місцевої старшини. Для більш оперативного реагування у випадку виявлення чуми кожен населений пункт поділявся на три частини, і до кожної з них призначалося двоє наглядачів, котрі мали регулярно звітувати про ситуацію на своїх дільницях. Мешканці були зобов’язані негайно доповідати наглядачам про нові випадки захворювання. Під загрозою значних штрафів родичам померлих заборонялося прощатися з небіжчиками, щоб ті не заразилися самі. Місцевим жителям заборонялося виїжджати із заражених місць та приймати гостей у своїх помешканнях. Настійливо рекомендувалося позбуватися побутових речей, привезених із інших місцевостей. Відлучатися дозволялося лише у виняткових випадках за дозволом місцевих наглядачів. У всіх селах сотні під’їзди перекопувалися глибокими ровами. На усіх головних дорогах встановлювалася цілодобова варта. Заборонялася вільна торгівля продуктами харчування, а міський базар закривався. Найсуворіші заходи вживалися і щодо попередження мародерства. Заборонялося входити у двори та будинки померлих і забирати речі, що залишилися після господарів. Для профілактики жителі сотні провітрювали й окурювали свої житла, а взимку виморожували господарські споруди й побутові речі [19].

Схожі засоби безпеки застосовувалися й у інших сотнях. Так, узимку і навесні 1772 р. в селах Кукшин, Синяки, Липів Ріг, Березанка, Черняхівка, Омбиш, Максимівка і Рожнівка Четвертої полкової сотні також здійснювалося виморожування хат і речей [20]. Значковий товариш Іван Виридарський повідомляв про встановлення караулів у Прохорській сотні на початку квітня того ж року. Значковий товариш Іван

Шрамчевський 8 квітня рапортував про встановлення варти у селах Жуківка, Дроздівка, Авдіївка та Буди Салтиково-Дівицької сотні, застосування провітрювання й окулювання приміщень і відведення окремого житла для подорожніх [21].

Про вжиті заходи безпеки сотенні наглядачі мусили щотижня надсилати рапорти до повітового предводителя дворянства. Так, полковий хорунжий і наглядач Веркіївської сотні Петро Клецунов у рапорті від 11 квітня 1772 р. вказував, що його щотижневі рапорти створювалися на підставі повідомлень сільських отаманів [22]. Також сотенні наглядачі повинні були звітувати про своєчасне отримання указів Малоросійської колегії та полкової канцелярії. Наглядачі Бахмацької, Батуринської, Конотопської та Ніжинської полкової сотень щотижня надсилали журнали з докладним описом усіх ужитих заходів безпеки [23].

Важливого значення під час епідемії набував контроль за переміщенням осіб. Згідно сенатського указу від 16 лютого 1772 р. всім ремісникам, які полишали свої населені пункти в пошуках роботи далі, ніж на 30 верст, видавалися білети, в яких слід було робити позначки при проїзді через караули [24]. Для читання білетів на постах перебували письменні люди [25].

Особлива увага приділялася подорожнім, які в'їжджали на територію Гетьманщини з-за кордону. Згідно указу від 3 січня 1771 р. в межі імперії заборонялося ввозити сумнівні товари. В указі імператриці від 1 травня 1772 р. вказувалося, що під загрозою суворого покарання заборонялося перетинати кордон в обхід карантинних застав. Після ретельної перевірки речей подорожніх начальник караулу мав видати їм письмові свідоцтва про вільний проїзд. Того, хто наважився б перетнути межі Підгетьманської України поза караулом, належало затримати, а виявлені при ньому речі спалити [26]. Зважаючи на значну роль Ніжина в торгівельному житті імперії, полкова канцелярія наказувала всі товари, які відправлялися звідти в російські міста, ретельно перевіряти та засвідчувати їх безпеку [27].

Виконуючи даний указ, абшитований новомлинський сотник Йосип Глушневський повідомляв предводителя дворянства, що 7 серпня 1772 р. затримав жителя російської слободи Мешковки Саву Михеєва, який намагався провезти сукно повз карантинну заставу без належного огляду. Зважаючи на це, до отримання подальших наказів від предводителя сотник заарештував Саву Михеєва з усіма його речами [28].

Судячи з численних рапортів сотенних наглядачів навесні 1772 р. в усіх сотнях Ніжинського полку дотримувалися належні заходи безпеки, і нових випадків захворювання не спостерігалось. Проте, на початку літа протиепідемічні заходи в полку були посилені. Ніжинський полковник Андрій Жураховський у промеморії до предводителя дворянства повідомляв про нові спалахи чуми на півдні України. За його даними, випадки захворювання на чуму були виявлені в Олександрівській фортеці та П'ятому Дніпровському батальйоні. Полковник наказував посилити пильність. Він повідомляв, що згідно імператорського указу в усіх, хто їхав із півдня, мали бути свідоцтва про проходження карантину. Ті подорожні, в кого не виявилось би такого свідоцтва, мали бути затримані сотенними наглядачами на тритижневий термін, а всі їхні речі належало спалити [29]. Натоді окремі випадки захворювання на чуму мали місце також і в Запорізькій Січі [30]. Відтак, предводитель дворянства Ніжинського повіту Г. Левицький видав наказ про посилення заходів безпеки у сотнях [31].

Упродовж першої декади червня 1772 р. сотенні наглядачі відрепортували про отримання даних наказів і вжиття додаткових заходів безпеки. Так, возний Першої полкової сотні Юхим Ярошенко і військовий канцелярист Яким Кулаковський повідомляли про об'їзд усіх сіл сотні та щотижневу перевірку караулів. Подібні заходи були вжиті у Новомлинській, Батуринській, Попівській та Дівицькій сотнях [32]. Бахмацький городовий отаман Степан Покотило і наглядач Шаповалівської сотні відставний жолдацький отаман Василь Величковський рапортували про ретельну перевірку

подорожніх із заражених місцевостей [33]. Полковий хорунжий Петро Клецунов 2 липня доповів про збільшення кількості козаків на постах [34].

Однак, під час епідемії належні заходи безпеки в Ніжинському полку не завжди ретельно виконувалися. Траплялися випадки недбалого ставлення посадових осіб до виконання своїх обов'язків. 8 квітня 1772 р. значковий товариш Іван Шрамчевський звітував, що досі не встановлені караули в містечку Салтикової Дівиці та с. Куликівка. Старшина Салтиково-Дівицької сотні ігнорувала численні вимоги наглядача про виділення необхідної кількості козаків і писаря на пости, мотивуючи це відсутністю наказу з полкової канцелярії [35]. 29 квітня І. Шрамчевський надіслав до предводителя дворянства новий рапорт, у якому вказувалося, що караули в Салтикової Дівиці все ще не встановлені. Крім того, на вулицях містечка у весняний час накопичилося багато сміття і нечистот, які ніхто не збирався прибирати. Наглядач постійно вимагав від сотенної старшини прибирати сміття з вулиць, але посадові особи знову проігнорували ці вимоги. Зважаючи на це, І. Шрамчевський доручив Г. Левицькому розібратися в цій справі й навести порядок у місті. 11 травня предводитель дворянства послав ордер до старшини Салтиково-Дівицької сотні з вимогою навести чистоту в сотенному центрі й надалі виконувати наказ І. Шрамчевського щодо попередження виникнення джерел хвороби [36]. Дещо схожа ситуація склалася і в Заньківській сотні, де сотенна старшина саботувала накази місцевого наглядача військового товариша Івана Комашинського [37].

Траплялися також випадки ігнорування посадовими особами обов'язків сотенного наглядача. Так, у Прохорській сотні значковий товариш Іван Виридарський 21 квітня 1772 р. рапортував, що призначений на посаду наглядача військовий товариш Петро Оболюнський досі не прибув у сотню. Відтак, І. Виридарський особисто зайнявся протиепідемічними заходами в сотні. Проте, предводитель дворянства повідомив, що П. Оболюнський ще з 10 березня перебуває у відрадженні у Глухові, і до його повернення саме І. Виридарський має виконувати обов'язки сотенного наглядача [38]. В указаний термін П. Оболюнський не повернувся з відрадження, тому згідно ордеру Г. Левицького посада прохорського сотенного наглядача перейшла до І. Виридарського [39].

Аналогічна ситуація склалася й у Попівській сотні. Місцевий сотник Василь Богдановський 18 квітня 1772 р. рапортував, що призначений сотенним наглядачем абшитований військовий товариш Дмитро Забіяка повсякчас ухиляється від виконання своїх обов'язків і постійно перебуває поза межами сотні [40]. Відтак, на початку червня 1772 р. Д. Забіяку на посаді замінив попівський городовий отаман Семен Скальковський [41].

Компанійський обозний Йосип Кониський, перебуваючи на посаді наглядача в с. Комарівка Другої полкової сотні, допускав зловживання службовим становищем. Він повсякчас вимагав збільшення кількості козаків на постах, але використовував їх для роботи у власному господарстві. Тому сотник Яків Володьковський вимагав у предводителя дворянства звільнити Й. Кониського від цієї посади [42].

Незважаючи на відсутність нових випадків захворювання, протиепідемічні заходи в Ніжинському полку продовжувалися. 10 травня 1773 р. Г. Левицький надіслав новий ордер до сотенних наглядачів із вимогою й надалі дотримуватися заходів щодо боротьби з чумою [43]. Цього часу особлива увага приділялася сторожовій службі у прилеглих до кордонів із Росією сотнях [44].

Урешті-решт епідемія чуми в Ніжинському полку, як і в усій Гетьманщині, пішла на спад. На території полку було виявлено 412 дворів, мешканці яких померли під час епідемії. Жителі 142 дворів за час хвороби залишили свої житла й утекли в невідомому напрямку. Мешканці 97 дворів, де трапилися летальні випадки, займалися жебрацтвом [45]. Згідно імператорського указу від 28 жовтня 1774 р. полковій канцелярії належало розшукувати і повертати втікачів на колишнє місце проживання. Всі постраж-

далі двори звільнялися від грошового податку [46].

Загалом, “моровиця” 1770-1774 років стала останньою епідемією, що охопила значну частину українських земель і привела до численних жертв. У подальшому інтенсивне освоєння земель Південної України спричинило до ліквідації місцевих природних осередків хвороби [47]. Надалі випадки захворювання на чуму фіксувалися лише у південних приморських містах; вони оперативного локалізувалися і завдяки розвитку медицини вже не завдавали значної шкоди.

1. Николаев Н. Чума. – М., 1968. – С. 35.
2. Чума // Большая медицинская энциклопедия. – Т. 27. – М., 1986. – С. 347.
3. Там само. – С. 350.
4. Верхратський С. Історія медицини. – К., 1983. – С. 179.
5. Николаев Н. Вказана праця. – С. 11.
6. Верхратський С. Вказана праця. – К., 1983. – С. 180.
7. Вайндрах Г. Подвиги русских врачей: из истории борьбы с заразными болезнями. – М., 1959. – С. 12; Сорокина Т. История медицины. – М., 2005. – С. 412.
8. Самойлович Д. Рассуждение о чуме, производившей опустошения в Российской империи и особенно в столичном городе Москве // Самойлович Д. Избранные произведения. – М., 1952. – С. 32-33.
9. Бородий Н. Д. С. Самойлович (1742-1805). – М., 1985. – С. 25.
10. Бородий Н. К истории эпидемии чумы на Украине в 1770-1774 гг. // Советское здравоохранение. – 1978. – № 5. – С. 143.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 8, арк. 14.
12. Бородий Н. К истории... – С. 144.
13. Верхратський С. Вказана праця. – К., 1983. – С. 194.
14. Чума... – С. 351.
15. Самойлович Д. Вказана праця. – С. 136.
16. Бородий Н. К истории... – С. 145.
17. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
18. Там само, арк. 72.
19. Там само, арк. 19-20.
20. Там само, арк. 8, 13.
21. Там само, арк. 4, 10.
22. Там само, арк. 71.
23. Там само, арк. 13, 27, 34, 43.
24. Там само, арк. 1-1 зв.
25. Там само, арк. 226, 292.
26. Там само, арк. 251-251 зв.
27. Там само, арк. 248 зв.
28. Там само, арк. 363-363 зв.
29. Там само, арк. 109-109 зв.
30. Там само, арк. 257.
31. Там само, арк. 127-128 зв.
32. Там само, арк. 169, 170, 174, 191, 195, 196.
33. Там само, арк. 176, 295.
34. Там само, арк. 235.
35. Там само, арк. 10-11.
36. Там само, арк. 348, 349, 352.
37. Там само, арк. 158-159.
38. Там само, арк. 53-54 зв.
39. Там само, арк. 313-313 зв.
40. Там само, арк. 62-62 зв.
41. Там само, арк. 163-164.
42. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 5, арк. 1-1 зв.
43. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 7, арк. 8-9 зв.
44. Там само, арк. 10-13 зв.
45. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 8, арк. 13 зв.
46. Там само, арк. 15 зв.-16.
47. Николаев Н. Вказана праця. – С. 35, 152.